

Erjon PAPAGJONI

**NGA GJYQI I SOGHOMON TEHLIRIAN TE AI I
SLLOBODAN MILLOSHEVIQIT**

Sa ndryshon kuptimi i gjenocidit sot nga ai i vitit 1944, kur Rafael Lemkin e shqiptoi për herë të parë në histori këtë fjalë dhe luftoi që t'i jepte përmbajtjen dhe peshën e duhur në debatin publik, historik, e veçanërisht, më kryesorja, në nenet e kodeve penale dhe traktatet ndërkombëtare me fuqi detyruese? Kur ende student 20-vjeçar, i ngacmuar nga gjyqi i vrasjes së Telat Pashës, ish-ministër i brendshëm osman, pyeti profesorin e tij përse një gjykatë gjermane nuk e kishte dënuar Telat Pashën për krimet e tij, përgjigja e la shumë të pakënaqur. *“Sovraniteti i shtetit është absolut, ashtu si një fermer që brenda gardhit të fermës së tij vendos t’u këpusë kokën disa pulave. Askush nuk duhet të ndërhyjë, është ferma e tij. - Por a janë njerëzit pula profesor? A mundet që në emër të sovranitetit të shtetit ky fermer i madh të ketë të drejtën të vrasë miliona njerëz si të jenë edhe këta pula?”* - pyeti Lemkin profesorin polak, nacionalist ky si shumë të tjerë në atë kohë, që dëshironte asimilimin e pakicave ukrainase dhe hebrenjve në Poloni ose dëbimin e tyre. Dëshironte profesori pra, një Poloni të pastër, vetëm me polakë, ashtu si kolegu gjerman, një Gjermani të pastër. Ashtu si edhe kolegu serb, me siguri dëshironte një Serbi të pastër. Pa kroatë, pa hungarezë, pa romë, pa boshnjakë myslimanë. Dhe me siguri, një Serbi pa shqiptarë.

Ishte shumë interesante për eksploruesit dhe antropologët që studionin dikur fiset indiane të Amerikës Veriore të zbulonin se kuptimi i emrit të tribusë për anëtarët që e përbënin, në shumë raste, do të thoshte NJERI. Ne jemi njerëzit, prezantoheshin ata, të tjerët ishin të huajt, barbarët, inferiorët, pavarësisht se jetonin prej shekujsh veç disa kilometra larg dhe kishin thelbësisht po të njëjtën mënyrë jetese. Racizmi, vijat ndarëse me tjetrin, nuk janë shpikur nga greket e lashtë - ne dhe barbarët - pastaj i huazuar edhe nga romakët si term: ne dhe barbarët. Ëndërrat për shoqëri etnikisht të pastra, edhe sot që planeti është shndërruar në një “fshat” për shkak të globalizmit dhe zhvillimit teknologjik, ende qarkullojnë nëpër biseda kafenesh, ndonjëherë edhe zyresh të rëndësishme shtetërore.

Që Serbia e fillimshkullit XX do të shpëtonte nga këto ëndrra për zgjerim të kufijve në kurriz të fqinjëve dhe për asimilimin, dëbimin apo zhdukjen e pakicave, në një mënyrë a një tjetër, kjo duket një hipotezë thuhet e pamundur. Të qenit katolikë, protestantë apo ortodoksë, nuk i ka penguar kurrë fqinjët të urrehen dhe të luftojnë egërsisht me njëri-tjetrin në shekuj. Kur përkatësitë fetare janë të ndryshme, si në rastin e serbëve me shumicën e shqiptarëve, përbuzja, keqtrajtimi apo eliminimi i tjetrit vjen më i natyrshëm, ndjenjat e fajit pas aktit kriminal bëhen edhe më të zbehta. Tjetri e ka edhe më lehtë të urrejë.

Soghomon Tehlirian, ai që vrau në rrugët e Berlinit Telat Pashën, përgjegjës në kryesor për çka iu ndodhi armenëve në Luftën e Parë Botërore, Gjykata gjermane e shpalli të pafajshëm. Po ashtu bënë gjyqtarët francezë në Paris me Avni Rustemin tonë për vrasjen e Esad Pashës. Dy rastet ndryshojnë tepër, por kanë edhe ngjashmëri, jo vetëm në mënyrën e ekzekutimit të aktit. Atëherë nuk kishte ende një akord ndërkombëtar, madje as një koncept të qartë të gjenocidit, të veprimtarive dhe akteve që e përbëjnë atë. Gjithçka ndodhte në luftë ndëshkohej nga ligjet e shtetit, përgjithësisht duke i konsideruar ushtarakët përgjegjës për krime ndaj civilëve thjesht si shkelës të disiplinës ushtarake, sepse përndryshe trupa e oficerëve rrezikon të demoralizohet e të humbasë shpirtin luftarak.

Pas shpalljes së vendimit të pafajësisë për të riun armen, Emil Ludëig, gazetar i shquar gjerman do të shkruante atë që besoj se do të ketë qenë edhe logjika që ndoqën gjyqtarët në dhënien e vendimit të pafajësisë: *“Vetëm kur një shoqëri kombesh do i dalë për zot të mbrojë rendin ndërkombëtar, do të vijë dita që asnjë vrasës armen të mos shpëtojë pa u ndëshkuar, sepse asnjë ministër turk apo gjerman s’do mund të dërgojë më një popull të tërë të marshojë në shkretëtirë”*. I ngacmuar nga kjo histori zura të përfytyrojë. Po sikur Millosheviqi, i lirë dhe i padënuar, ndërkohë që shëtiste i qetë rrugëve të Parisit apo i ulur diku në një kafene duke shkruar kujtimet e tij, vritej për hakmarrje nga një shqiptar, çfarë vendimi do të merrte Gjykata e Parisit a e Berlinit sot, një shekull pas Telat Pashës dhe Esad Pashës? Këtu lindin hamendësime, pasiguri. Bota që ndërkohë po dilte nga lufta më shkatërrimtare në histori, vendosi ta njihte si krim gjenocidin dhe ta dënonte këtë prije të njeriut për të shkatërruar tjetrin, të “huajin”, “barbarin”. Humbjet e mëdha në njerëz, ploja dhe shkatërrimet, e bëri botën të reagojë që t’i parandalojë krimet e nesërme, sido që të përligjen hipotetikisht ato, me teori nacionaliste dhe, me urrejtje gjenocidiste, apo me diversitete të theksuara religjioze, antropologjike dhe kulturologjike. Andaj dhe problemi edhe sot nuk quhet i zgjidhur. Kosova e provoi këtë në kurrizin e vet me gjysmën e popullsisë së saj të deportuar me dhunë, me raprezalje dhe shumë të vdekur. Krimet aty nuk ishin vetëm “krime lufte”.

Në shumëçka ishte një politikë gjenocidiste, e projektuar qysh në zanafillë e tillë, për të realizuar një spastrim tërësor të popullsisë autoktone shqiptare në trojet e veta shekullore.

Në librin *“The exodus “99” - The forcible expulsion of the Albanian population from Kosovo, A collection of works from the Scientific Conference organized by the NGO “The exodus 99”*, nga historianë të njohur si Hamit Kaba, Beqir Meta, Marenglen Verli, Sabit Sylja, etj., jepet në mënyrë të detajuar në kohë gjithë tabloja e eksodit të ndodhur në Kosovë, kryesisht ai gjatë luftës 1988-1999, por edhe në vitet 1921-1939, 1948-1952 etj.¹ Kur NATO-ja ndërhyri për të vendosur të drejtën dhe shmangur masakrat e mëtejshme, çdo ditë në Kukës mbërrinin 20 mijë vetë duke kapur shifrën gjer 200 mijë refugjatë. Varre masive u hapën kudo në Kosovë dhe territoret e Serbisë.

Në fakt politikat dhe veprimet gjenocidiste kanë qenë të përhershme në raportin e shtetit serb e më pas jugosllav ndaj shqiptarëve. Krimet, masakrat, pastrimi etnik, dëbimet e popullsisë nga vendbanimet e tyre gjetën “meshën” e tyre në frymëzimet e politikës dhe ideologjisë shoviniste serbe, të cilat janë të njohura botërisht, të shpallura në programet e tyre kombëtare, gjer dhe akademike. Mjaft të kujtojmë këtu famëkëqijat “Natchertalie” (Plani) i Ilija Garashaninit më 1844, projekti ogurzi i akademikut serb Vasa Çubrilloviqit më 1937, “Elaborati i Ivo Andriqit (Ivo Andric)” (1939), Elaborati i dytë i Çubrilloviqit “Problemi i minoriteteve në Jugosllavinë e Re” (1944), “Memorandumi i Akademisë së Shkencave dhe Arteve të Serbisë” (1986) e gjer te deklaratat e “Lugës së ndryshkur” të Sheshelit dhe e “Duarve të prera” të Drashkoviqit. Tek të gjitha këto “si një fill i kuq i përgjakshëm shpalosen krimi dhe masakra kundër popujve të tjerë, kryesisht shqiptarë”.² Vetëm pas Kongresit të Berlinit, përputhur “Natchertalie”, “me masat represive më brutale është dëbuar popullata shqiptare shumicë nga viset e Toplicës, Jashanicës, Kurshumlisë, Prokupljesë, Leskovcit dhe Vrajës. Kështu, vetëm brenda tri ditëve, me terror shtetëror të organizuar Serbia bëri spastrimin etnik të popullatës shqiptare në rreth 600 fshatra”.³ Mes viteve 1952 dhe 1967, u shpërngulën rreth 175 000 myslimanë, gjysma e të cilëve qenë shqiptarë.

¹ *“The exodus “99” - The forcible expulsion of the Albanian population from Kosovo, A collection of works from the Scientific Conference organized by the NGO “The exodus 99”*, Mitrovica, translated by Agim Susuri, Editor Ali Topalli, Publisher Siprint Prizren, 2021, p. 3-224.

² Shqipri Salihu, *Rrëfime lirie - Shtegtimi i një mësuesi shqiptar nga burgjet serbe te Zëri i Amerikës, Prishtinë*, Shtëpia Botuese: “Faik Konica”, 2017, f. 373.

³ Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, *Kosova - vështrim monografik*, Prishtinë: 2011, f. 258.

Pragu i zhbërjes së ish-Jugosllavisë nxori shpejt në krye një personazh jo fort të njohur të politikës së kohës, një aparatçik pa vision, por që e lexoi mirë situatën e rënies së komunizmit në Evropë, pra dhe në Jugosllavi dhe hodhi në tregun e brendshëm politik kartën e Kosovës, çka i dha gjithë përkrahjen dhe pushtetin e jashtëzakonshëm që gëzoi mes serbëve. Ishte pikërisht ajo që, sipas Tim Judah, “fundi i Jugosllavisë filloi në Kosovë”.⁴ “Politika e shfarosjes së shqiptarëve u zhvillua në mënyrë sistematike, të planifikuar dhe të vazhdueshme, - pohohet në librin e Akademisë së Shkencave dhe të Arteve të Kosovës “Kosova - vështrim monografik”. - Ajo, madje, në vitin 1990 u institucionalizua në kuadër të të ashtuquajturit “Program jugosllav”, që në fakt përbën një platformë politike të veprimit të institucioneve shtetërore të Jugosllavisë dhe të Serbisë kundër shqiptarëve. Në të parashihej favorizimi i serbëve dhe i malazezëve në Kosovë në të gjitha sferat e jetës, pastaj ndryshimi i strukturës etnike të Kosovës, rikonolizimi i Kosovës, kufizimi i natalitetit të shqiptarëve etj.”⁵

Historia e vërtetoi në mënyrë të padyshimtë këtë përfundim. Kur masakrat e kryera në fshatrat e shumta në Kosovë u bënë të njohura në botë falë “syrit” të reporterëve evropianë dhe amerikanë, opinionin ndërkombëtar u trondit. Sekretarja e shtetit e SHBA-së, Madeleine Albright, paralajmëronte në gazetën e madhe amerikane “Washington Post” të datës 8 mars 1998 se “Jugosllavia do të paguajë një çmim për krimet”⁶ ndaj vuajtjeve të shqiptarëve të Kosovës. Më pak se një vit më vonë ndodhi masakra e Reçakut. Ajo masakër, e dëshmuar më në fund, e vuri në lëvizje politikën amerikane dhe makinën ushtarake të NATO-s. Në librin e saj “Madam Secretary”, në faqen 396, Albright do të shkruante: “Meqë ishte e shtunë - 16 janar 1999 - u zgjova pak më vonë, por gjithsesi, përpara agimit. Teksa po qëndroja aty, në mes të errësirës dimërore, dëgjova folësin e radios të raportonte për një masakër që kishte ndodhur disa mijëra kilometra larg Uashingtonit. Detajet do të jepeshin më vonë. “Këtu ka shumë kufoma”, - u tregonte gazetarëve ambasadori Uill Uoker. “Burra që janë qëlluar në mënyrë të ndryshme, por pjesa më e madhe e tyre janë qëlluar nga afër”. 45 njerëz ishin vrarë në fshatin e Reçakut, në Kosovë. Uokeri i kishte parë me sytë e tij kufomat, shumica e të cilave ishin shpërndarë në një luginë të thellë, e cila ishte e mbuluar nga dëbora. Të tjerët ishin lënë grumbull, me plagë të tmerrshme. Të gjitha viktimat ishin të veshur civilë. Kur e pyetën se

⁴ Tim Judah, *Kosova - çfarë duhet të djë secili*, Prishtinë: Botimet “Artini”, 2020, f. 107.

⁵ *Po aty*, f. 259.

⁶ *Yugoslavia Will “Pay a Price”*, Albright Warns, Washington Post, Sunday, March 8, 1998.

kush ishte përgjegjës për këtë, Uoker u përgjigj pa asnjë mëdyshje: *“Ishte policia serbe”*.⁷

Rreth 850 mijë shqiptarë u dëbuan për t'i shpëtuar vdekjes dhe u deportuan në Shqipëri, Maqedoni dhe vende të Evropës. Dhe qyrku i fajit si përherë iu hodh shqiptarëve, loja e vjetër e agresorit dhe e viktimës, shpifja, satanizimi i “tjetrit”. U gjetën motive të shumta, u bënë përbetime për Kosovën si “djepi i Serbisë”, iu frynë flakës së urrejtjes mes shqiptarëve e serbëve, krejt një popull u fajësua si “mysliman”, si i “ardhur”, si “kriminal”, i “prapambetur”. Rezistenca dhe kryengritja e shqiptarëve që mori formën e luftës me armë të UÇK-së, filluar rreptë në Prekaz me Adem Jasharin, e çoroditi politikën serbe, që e humbi vetëpërmbytjen. Veç armëve ata hodhën në luftë sidomos “legjionet e propagandës”. “Me fushatat e këtilla propaganduese antishqiptare regjimi i Millosheviqit synon t'i satanizojë shqiptarët e t'i paraqesë para botës përparimtare si njerëz të egër e të pacivilizuar... që të masakrojë popullatën shqiptare të Drenicës dhe të trevave rreth saj për të krijuar panik, me qëllim që të nxitë shqiptarët që të braktisin trojet e tyre dhe tua mësyjnë vendeve të ndryshme”.⁸ Por sentenca “shpif, shpif se diçka do të mbetet” kësaj radhe nuk piu ujë. SHBA-ja dhe Evropa iu drejtuan parimeve, virtyteve dhe vlerave historike të tyre duke ndërhyrë energjikisht në Kosovë dhe duke e ndaluar, më në fund, gjenocidin.

Por ende edhe 63 vjet pas vdekjes, nuk janë realizuar dëshirat dhe idealet e atij njeriu që i kushtoi jetën kësaj kauze, Soghomon Tehlirian, madje as formulimi i Rafael Lemkinit për gjenocidin, që të përfshihen edhe politikat që kërcënojnë kulturën dhe identitetin e një kombi. Megjithatë, me gjyqin e Nurenbergut, si një gurthemel në historinë e njerëzimit, disa punë të mira e të udhëhequra nga arsyeja dhe e drejta historike, janë bërë ndërkohë. Mbetet ende shumë për të bërë më tutje. P.sh. paaftësia e komunitetit ndërkombëtar për të ndaluar në këto 18 vjet atë që po vazhdojnë t'u bëjnë arabët pakicave në Sudan, në Dafur, tregon se jemi ende larg dëshirave tona. Por edhe mosnjohja e gjenocidit nga qeveritë serbe pas luftës në Kosovë, pendesa kolektive dhe nxjerrja e përgjegjësisë, diçka të ngjashme tregon. Nazistët u dënuan për krime kundër paqes, krime lufte. Krimet kundër njerëzimit u shtuan si akuzë në lidhje me krimet kundër paqes. Pra, sovraniteti ende dominonte në logjikë, edhe pas Holokaustit. D.m.th., sikur nazistët të kishin vrarë vetëm hebrenj dhe pakica të tjera të

⁷ Cituar sipas Shaqir Salihu, *Wrëfime lirie – Shtegtimi i një mësuesi shqiptar nga burgjet serbe te Zëri i Amerikës, Prishtinë*, Shtëpia Botuese: “Faik Konica”, 2017, f. 367-368.

⁸ *Libri i kujtesës, Familja Jashari në dritën e betejës për liri*, Biblioteka Kombëtare e Kosovës. Prishtinë: 2021, f. 142-147.

shtetësisë gjermane, për këtë nuk do të duhej të dënoheshin. Sepse krim kundër njerëzimit përbënte vetëm vrasja e shtetasve të vendeve të sulmuara/pushtuara. Por Evropa reflektoi dhe e pa atë si krim kundër njeriut. Edhe nga përgjegjësit e krimeve në luftën e Kosovës disa individë a shtetarë janë dënuar. Personalisht nuk kam lexuar tekste studimore nacionalistësh serbë, por në analizën time, mendoj se ata i kanë të gjitha arsyet të urrejnë Titon dhe komunizmin, të cilët duke ua mpirë e përgjumur vullnetin nationalist me parullat e bashkim-vëllazërimit, iu humbi pra mundësinë më të mirë për të homogjenizuar/serbizuar përfundimisht Kosovën (në një kohë kur në Evropën e pasluftës po dëboheshin rreth 20 milionë persona). Siç kam bindjen, se po këta nacionalistë, edhe sikur ta kenë dashur fort e ta kenë pasur mik personal Millosheviqin e 65 vjetëve më pas, me siguri, sidomos tani që ka kaluar shumë kohë, duhet të jenë kritikë shumë të ashpër ndaj tij. Kjo sigurisht, jo për arsye morale, ca më pak për keqardhje të vonuar mbi vuajtjet tona, por për mënyrën katastrofike me të cilën ai administroi konfliktin në Kosovë.

Kokëfortësia e tij, etja për pushtet, e ndoshta edhe dëshira për të spastruar të gjithë shqiptarët nga trojet e tyre etnike (kjo mbetet për t'u provuar) shkaktoi shumë gjakderdhje, në vlerësimin tim, të evitueshme. Ne shqiptarët përherë kemi kërkuar dhe kërkojmë paqe dhe harmoni me fqinjët. Sigurisht kërkojmë edhe respektin që na takon. Për sa kohë autoritetet serbe nuk kërkojnë ndjesë, ne kemi të drejtën të tregohemi, ndonjëherë, edhe emocionalë me qëndrimet tona. Vendimmarrja e Gjykatës Ndërkombëtare të Hagës në rastin e padisë së Kroacisë kundër ish-Jugosllavisë për gjenocid dhe e kundërpadies së ish-Jugosllavisë kundër Kroacisë, sigurisht ka qenë e ndikuar nga konsiderata politike (të dyja proceset përfunduan pa vendim fajësie me arsyetimin se krimet e ndodhura nuk provohet se kanë qenë të diktuar drejtpërdrejt nga një vullnet politik shtetëror) konsiderata politike pak a shumë të ngjashme edhe në kushtet e sotshme dhe që mund ta ndikojnë eventualisht gjykatën, në rastin e një padie për gjenocid të Kosovës ndaj Serbisë, të bëj “kurban” të vërtetën, për hir të paqes dhe “fqinjësisë së mirë”. Por fqinjësi të mirë dhe jetëgjatë duke sakrifikuar të vërtetën dhe të drejtën, shumë vështirë të ketë.

Dëbimet nga dheu dhe shtëpitë e tyre, gjaku, dhuna, krimet, masakrat e kryera nuk kanë si harrohen. *“Njëra ndër masakrat e vetme më të llahtarta të kryera nga forcat serbe, - shkruan Tim Judah, - ishte vrasja e mes 345 dhe 377 burrave (dhe ca djemve) shqiptarë nga fshatrat përreth, në fshatin e Mejës më 27 prill. Më pas, pak para se NATO të hynte në Kosovë, shumë prej trupave ishin ekshumuar dhe me qindra të tjerë - afro 836 në tërësi - ishin rivarrosur në bazën ajrore të Batajnicës në Beograd dhe në dy*

vende të tjera”.⁹ Për sa kohë në shoqërinë serbe nuk vihet re një frymë e sinqertë pendese dhe pajtimi (e kuptoj që për një ndjesë zyrtare, shtetërore, ndoshta është herët e ndërkohë me siguri vlerësohet edhe si kërcënuese për buxhetin e shtetit, pasi mund t’i hapë rrugën eventualisht kërkesave të Kosovës për dëmshpërblime financiare) nuk i lejohet vetëm politikës të tregohet emocionale, për më tepër që jo rrallë ajo e keqpërdor emocionin e shoqërisë për qëllime të tjera, por edhe ne studiuesve, që ndonëse duhet t’i përkasim pjesës më racionale dhe më të kthjellët të shoqërisë, na jepet e drejta të tregohemi emocionalë. Në vektorin midis arsyes së ftohtë dhe emocionalitetit të thellë duhet gjetur e vërteta. Ndërkohë ne presim që ndjesa të vijë. Ndjesa i ulë tensionet dhe na kanalizon përfundimisht në shinat e një bashkëpunimi të sinqertë, siç duhet të jenë dy fqinj të mirë në shekullin e parë të mijëvjeçarit të tretë.

⁹ Tim Judah, *Kosova - çfarë duhet të djë secili*, Prishtinë: Botimet “Artini”, 2020, f. 141.

